

Мариана Георгиева

АСИМЕТРИЯ В СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНАТА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЛОЖНОТО ИЗРЕЧЕНИЕ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Тенденциите в съвременната лингвистика сочат преимуществено място на семантичния аспект в изследването на езиковия знак. В частност това се отнася и за изречението. Трудовете на Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева, В. Богданов убедително представят семантичната страна в анализа на синтактичната единица¹. На преден план се представят не чисто граматичните показатели, а смисълът и комуникативната му ангажираност. Това от своя страна предопределя контакта между логика и лингвистика, когато става въпрос за описването на функционалната стойност на структурите.

Двата модуса на съществуване на езика — средства за номинация и речеви знаци — са проява на неговото онтологично свойство².

В българската езиковедска литература изречението като речева единица е предмет на много изследвания, но главно откъм структурно-граматическата си страна. Това важи и за сложното изречение³. Семантични моменти в характеристиката на този тип синтактична единица могат да бъдат посочени в граматиките на П. Калканджиев и А. Т. Балан⁴. Тълкуване на смисловата стойност на съчинените изречения прави Хр. Станева, анализирайки две семи в граматичната основа на предикативните единици — темпоралност и причинно-следствена зависимост⁵. Семантичният контакт между компонентите е в основата на типологизирането на сложното изречение от Р. Русинов⁶. С теоретична яснота и комплексност в този аспект се представят сложните съчинени съединителни и противопоставителни изречения в езика ни от К. Викторова в едноименната ѝ работа⁷. Авторката разглежда този тип изречения в светлината на пресупозициите.

Дуализмът на езиковия знак има своите прояви и по отношение на сложните изреченски конструкции. Този факт от своя страна обяснява развитието на синтактичната семантика като дял от лингвистиката, който държи сметка за логическия еквивалент, като определя пропозицията за основа на съществуване на предикацията. Пропозицията, логическото съждение е определена форма на мисълта, която утвърждава или отрича нещо. В този смисъл Н. Д. Арутюнова уточнява, че "логическото съждение е семантичният инвариант,

семантичната структура, обединяваща денотативното и сигнификативното значение"⁸. За денотативно и сигнификативно значение в синтаксиса за пръв път говори В. Г. Гак, имайки предвид екстралингвистичната ситуация⁹.

И така, като се приема, че в основата на изречението е пропозицията, логическото съждение, може да се твърди, че в основата на сложното изречение е умозаклучението като по-сложна логическа единица. В книгата си "Логика и структура езика" Г. В. Колшански определя гносеологическия аспект за страна от "метафизическото решение на въпроса за отношението между формата и съдържанието в езика"¹⁰. Разглеждането на тази опозиция прави невъзможно използването на структурни методи при проучване на семантичната стойност на синтактичните единици. В тези случаи, а в частност и в това изследване, основен начин е синонимното преобразуване, като най-важно е тълкуването, което се прави в посока към по-експлицитното. На практика това означава "да се използва естественият език в качеството на свой собствен метаезик"¹¹.

В този ред на изложение трябва да се уточни категорията експлицитно — вербализираната в синтактичен строеж мисъл — и респективно да се направи естествено уговорката, че имплицитно значи невербализирана, но мотивирано предполагаема мисъл. Търсенето и намирането на имплицитно съдържаща се мисъл може да се нарече имплицитна предикативна структура, а това вече подсказва посоката на нашето проучване.

Тълкуването като основен метод на проучване се прилага по отношение на синтактичната връзка, но и по отношение на граматични категории, чийто смисъл е свързан със синтактичния контекст — става въпрос за **отрицание, лице, число, модалност**. Нужно е да се каже, че се приема категорията **отношение** като синтактична връзка, а съюзът е само нейн експликатор. Под отношение се приема определението в "Логический словарь" от Н. И. Кондаков: "Отношението е една от формите, един от необходимите моменти на всеобщата взаимовръзка между всички предмети, явления, процеси в природата, обществото и мисленето"¹². Пак там се дава определение на **връзка**: "Връзка е присъщо на материята качество, изразяващо се в това, че всички предмети и явления от материалната действителност се намират в безкрайно многообразни зависимости и различни отношения помежду си". Тук ще се анализират отношенията между предикативните единици, и то логико-семантичните отношения.

Обект на проучване са сложни изречения, в състава на които са използвани като израз на синтактична връзка съчинителни съюзи.

Грамматичната литература определя съюза и като съчинителен, съединителен. Убедителната морфологична характеристика на тази съюзна връзка е основание да се ревизират отношенията между свързаните от и предикативни структури, за да се провери адекватността на логико-семантичните отношения със синтактичния строеж. В изречението *Само бате Андрея е с нас и той не може нищо да направи* (ИЙ) лексико-граматичната характеристика на първия компонент съдържа уточняващото наречие **само** и косвен обект, изразен с

родително-винителната форма на личното местоимение за 1 л. мн. ч. Във втория компонент е налице двойно, общо отрицание, от една страна, а от друга, присъствие на модалния глагол **може** в съставния предикат. И в двете предикативни структури има самостоятелна лексема за подлога, като става въпрос за един и същ логически субект. Съчинителната връзка предполага по-тясна семантична връзка, а при един и същ логически субект и различна модалност е несъвместима връзка с логически еквивалент конюнкция.

Това е достатъчно, за да продължи изследването чрез метода на тълкуването. За опорна точка в търсенето на предикация, която да подплати чрез отношението си с наличните единици употребата на **и**, може да послужи обектът от началната единица **нас**. Не е без значение и третоличната форма на подлозите-субекти. Семантиката на третото лице може да даде статут на този обект-субект и интуитивно да се приеме за негов предикат модусът от дихотомията модус—диктум, защото има съответствие между диктума и лицето, за което се говори. Една реконструкция, целяща конюнкция, би изглеждала така: *Само бате Андрея е с нас и мислим/считаме, че той не може нищо да направи*. Значи втората част на конюнкцията е имплицитно съдържаща се, изречението в логически план се състои от три предикативни структури, а експлицираните в речта са две. По този начин са възможни два извода. Първият се отнася до мотивирана чрез съюзната връзка асиметрия между плана на израза и плана на съдържанието, между логическото съдържание и синтактичния строеж. В по-условен план е вторият извод и той визира логическата стойност на съюзната връзка **и**. Езиковият израз на наблюдаваното сложно съчинено изречение дава основание да подозираме омонимия на **и** в смисъл на логическо натоварване с противопоставителни функции от гледна точка на логическото отношение между двете съставлящи. Но това е само условно, защото би могло да бъде факт, ако прилагането на тълкуването се отнася само до граматическите категории, а по-горе бе направено уточнението, че методът на тълкуването започва от синтактичната връзка.

Най-общо така стоят нещата и при следните изречения: *Защото той е много известна личност и хората казват, че приличам на него* (ДД); *Не исках да огорча Андрей Петрович и да му кажа, че обяснението му не струва* (КК); *Николачко взема наем от четири дюкяна, пенсия има и той за криза ще ми разправя* (ИЙ).

В първото изречение обектното отношение между втората и третата съставляща подсказва невъзможността на втората да гради конюнктивни отношения с първата поради следните причини. Задължителната права интенция на предиката от втория компонент въвежда безподложна структура, но определено-лична и с логически обект-субект в първата верига. Подсказва се семантична близост на първия член на експлицираната конюнкция с такава структура, която би имала за логически субект 1 л. ед. ч. От друга страна,

семантичната дистанция се подсилва както от разноподложния характер на втората по място верига, така и от субективномодалния ѝ елемент. Така се възстановява нова единица и сложното изречение може да се тълкува в следния вид — Защото той е много известна личност и *аз съм доволна*, понеже хората казват, че приличам на него. Отношението между имплицитно съдържащо се и експлицитното е четири към три. Във второто сложно изречение логическият вакуум между първите две конструкции се носи от общоотрицателния характер на първата и утвърдителния на втората. Семантиката на обективната модалност не допуска съединяване на две взаимноизключващи се категории. Само това е достатъчно, за да се говори за имплицит, за чието моделиране просто подсказват съответно съпадащите си субект и обект в двете поредни експликации. Новият предикат трябва да съдържа модус в безлична конфигурация: ... и беше невъзможно...

В последното сложно изречение логическата несъвместимост, експлицирана с *и*, едновременно се носи и коригира от антонимните отношения на денотативното значение на лявата страна в конюнкцията и денотативното значение на обекта в дясната. И трите съставки са с един логически субект, значи и тук, по подобие на предходното, имплицитната единица ще бъде безлична: ... *и не може, не трябва*...

Асиметрия между формата и значението на сложното изречение е налице и в противопоставителни изречения със съюзна връзка *ама*. Предполагането на имплицитна предикативна единица се мотивира отново от отношението между категориите на експлицираните предикативни вериги. В този случай обаче — с обратен знак. Две утвърдителни структури не могат да се противопоставят. Този факт, добавен към функционалната страна на съюза, предопределя съществуването на имплицитна структура. Като резултат изречението *Хубава си е била винаги — и оная година, и по-оная година, ама сега — цъфнала като трендафил* (ИЙ) добива следната съчетаемост от изреченски структури: *Хубава си е била винаги — и оная година, и по-оная година, ама сега, може да се каже, че е цъфнала като трендафил*.

По-особено е положението при изречения с *ала* между модус и диктум, обаче като страни поотделно на две други такива взаимоотношения. Лекотата за доказване на имплицитната единица е неоспорима. Модалността на експлицирания модус може да се свърже в конюнкция съответно с противоположна. В изречението *Какво яде, какво пие — не знам, ама от ден на ден по-хубава става* (ИЙ) трябва да се попълни конюнкцията с утвърдителна по модалност предикация — *знам*. Същото се отнася и за изречението *Казвам, че я мразя, ама не я мразя* (ИЙ). Имплицитът е *не казвам*.

Така стоят нещата с асиметричните характеристики и при сложните изречения с противопоставителен съюз *обаче*. И при тях реконструирането се постига с модус: *Намират му махана, обаче човекът си е прав* (ИЙ). *Опърничав е, обаче има право* (ИЙ).

Несъответствие между плана на изразяване, с примат на съюзната връзка, и плана на съдържанието, представен като отношение между денотатите на експлицираните предикативни структури, може да съществува и в сложни изречения с връзка **пък**, или, ала: *В такива случаи ни идва наум, че самосъзнанието е недостатъчно, че е време да се сетим за онзи куплет в старите читанки, в който се казваше за някой си Пенчо с пословичен мързел, че е дошло времето на възмездието: Иска да яде — няма откъде, пък нека и тогава и да понамирисва малко на анахронична принуда...; Как не се намери някой да състави един речник на захвърлени от употреба думи, на тези нещастни забравени красавици, без които животът става все по-сив и безизразен, пък нека този словник да започва с Паисиевия гняв. (ОС). Право го рече Незнайния: фамилията не се нажали душевно пред разлжката си с него, по онова време гурбетът бе в реда на нещата, пък той я излъга, че се дява по гурбет (ВМ). Пък е експликатор на конюнктивни отношения между съседно разположените предикативни структури, но отново категориалната характеристика не предполага противопоставяне, т. е. възстановява се просто противоположният модус, защото дясната страна на експлицираната противопоставителна връзка е модус на друго ниво, на друго семантично взаимодействие. Затова имплицитната предикация изглежда по следния начин: ... **пък** *нередно* бе...*

И в изреченията с **ала** се наблюдава изпускане от експликация на предикативна структура с характер на безличен модус: *Това било максималното по закона, ала в живота има толкова случайност, колкото и логика (СС)*. Тълкуването и синонимните трансформации попълват логическото противопоставяне с изречение от типа ...*ала не трябва, защото* в...

Синкретична семантична структура по отношение на логическата страна в анализа имат и изреченията, които съдържат вариант на противопоставителна връзка **но**. В съвременния български книжовен език това са серийни конструкции, чиято експлицирана част може да се представи чрез следното групиране:

1. Противопоставителният съюз свързва две изречения, първото от които съдържа глагол за абстрактна дейност, възприятие. Конкретният глагол за движение във втората предикативна единица не може да се съчини логически с предходния, тъй като там не е разгърната функционалната му семантика на глагол с непреходност в категориалната си характеристика. Този факт и наличието при втория предикативен център на предложно съчетание за време след **вечеря** подсказват състава на денотативно значение, което уплътнява семантичния еквивалент, а хипотетичният му експликат трябва да съдържа същия предикат, защото антонимът наречие го има. *Сега не вярвам да дойдат хора, но след вечеря сигурно ще дойдат приятели (ПЯ)*.

2. Противопоставителният съюз свързва семантична група от две изречения, които представят лявата страна на конюнкцията, обаче десният експликат може да се съотнесе логически само с втория компонент, който обаче

е подчинено предициране на първия. Т. е. противопоставителният съюз тук подсказва синтактичен паралелизъм в цялостната верига, а модусът отляво изисква модус и отдясно: *Никой не писа да разкаже как е изглеждала Самуиловата войска, но се предполага, че тази сега бездруго я напомняше — разсипан строй от залитащи, заклопили очи сенки* (ВМ).

3. Противопоставителният съюз свързва едно изречение с група от две изречения. Семантично лявата конструкция не кореспондира с дясната и за да има отношение на логическо съчинение, се предполага структура, съдържаща антоним на възвратно-притежателното местоимение **своя** и синоним на предиката **имам**. Групата от експлицираните вдясно вериги служи за мотивация на имплицитната: *Аз имам своя квартира, но ми е нужна чужда, защото днес получих телеграма от тате, че иде* (ИЙ).

Естествено е асиметрията да се отнася за изречения с пълната парадигма на противопоставителните съюзи, така че съществуват и несиметрични в логико-семантичен план на формалната конструкция модели, чиято съюзна връзка е **а**. Става въпрос и за поредици от паралелни вериги както от едно изречение, така и от групи изречения: *Чунким хубаво направил, а ще ме пъди* (ИЙ); *Макар и беден, той споделяше реакционните възгледи на баща си, а сега бе станал най-противният тип в склада на "Никотиана"* (ДД); *Но не знам дали това решение в тоталитарен стил ще ви хареса, а съм сигурен, че не е правилно* (в. "24 часа").

Наблюдаваните сложни изречения дават основание да се направят следните заключения. Елементарността на граматичния състав на изреченията се съчетава със сложен характер на смисловата структура. Става въпрос за имплицитност в семантиката, а не в структурата. Т. е. в структурно отношение разгледаните примери не са редуцирани, няма елипса във формата, а това означава, че може да се говори, макар и в известна степен относително, с известна уговорка, за елипса в семантиката на сложното изречение, която е доказуема единствено на основата на прилагането на логико-семантичния подход в анализирането на отделните модели сложни изречения.

Комуникативната страна на езика представя сложното изречение като синтактична форма на логическата единица умозаключение, но в съкратен вариант. Възможността за изпускане на една от частите на това умозаключение се мотивира от ролята на контекста за възстановяването ѝ, а пък целесъобразността на подобна синтактична хипотеза се обяснява със закона за езиковата икономия. Такива условия са налице и при сложното съчинено изречение, и при сложното смесено.

Това явление — асиметрия между форма и съдържание, несъответствие между имплицитни и експлицитни предикативни структури — би могло да се определи като своеобразна компресия, стагнация по отношение на ситуациите-референти. Може да се посочи, че това не води до намаляване на информативната стойност на полипредикативните структури, нито естествено до

намаляване на тяхната комуникативна перспектива. Единствено може да се признае чисто формално съкращаване на езиковия, вербалния състав, което има своето оправдание във вече цитирания закон за езиковата икономия. Като изказване, ако се държи сметка за проецирането на синтактичните структури в речта, те остават безспорно автосемантични. Просто експлицираните предикативни единици съдържат, щом някак я предполагат, и семантиката на ситуации-референти на неексплицираните, имплицитните. А това своеобразно напластяване гарантира автосемантичността. От доказването на асиметрията между формата и значението не се променя показателят на комуникативната наситеност, променя се само квалитетът на полипредикативната структура. Сложното съчинено изречение става сложно смесено, а при сложното смесено се мени типът.

БЕЛЕЖКИ

¹ Н. Д. Арутюнова. Предложение и его смысл. М., 1976; В. В. Богданов. Семантико-синтаксическая организация предложения. Л., 1977; Е. В. Падучева. О семантике синтаксиса. М., 1974.

² А. А. Уфимцева. Семантический аспект языковых знаков. — В: Принципы и методы семантических исследований. М., 1976, с. 45.

³ К. Викторова. Взаимодействието между синтаксис и лексика — към въпроса за антонимията. — В: Помагало по синтаксис на българския език. С., 1988; Р. Русинов. Типологизация на сложните изречения в съвременния български книжовен език. — В: Помагало по синтаксис.

⁴ П. Калканджиев. Българска граматика. Пл., 1938; А. Т. Балан. Нова българска граматика. С., 1940.

⁵ Хр. Станева. Смыслово-синтаксичните отношения в съединителните изречения със съюза и в съвременния български език. — В: Помагало по синтаксис на българския език. С., 1988, с. 176.

⁶ Р. Русинов. Цит. съч., с. 164.

⁷ К. Викторова. Сложни съчинени съединителни и противопоставителни изречения в съвременния български език. — Изв. на Инст. за бълг. език, 26, 1985.

⁸ Н. Д. Арутюнова. Цит. съч., с. 23.

⁹ В. Г. Гак. К проблеме семантической синтагматики. — В: Проблемы структурной лингвистики. 1971, М., 1971, с. 375—376.

¹⁰ Г. В. Колшанский. Логика и структура языка. М., 1965, с. 43.

¹¹ Е. В. Падучева. Цит. съч., М., 1974, с. 16.

¹² Н. И. Кондаков. Логический словарь. М., 1971, с. 363, с. 458.